

„Kulturni sektor“ i duhovni bitak

Vanja Sultić

»Kulturni sektor«, sa svojom bogatom institucijskom artikulacijom i ideologijskim opravdanjem, temelji se u kapitalističkom načinu proizvodnje, ne samo historijsko-genetički nego i logički-strukturalno, na *razdvajanju* »duhovnih potencija« procesa produkcije od »materijalnog« rada, u užem smislu: manualnog rada.¹⁾ S vremenom se *sve* manifestacije, *svi* momenti procesa rada — razmjerno stupnju njegovog (kapitalistički određenog) »razvoja«, suprotstavljaju, *i* socijalno-institucijski i ideologijsko-emfatički: kao »kultura«, *i* ekonomsko-organizaciono: kao sektor proizvodnje, golom, reduciranom radu ruku. *Marxova* naročita zasluga baš je analiza radikalnih konsekvencija ovog »razdvajanja« i »suprotstavljajnja«, u kojima valja tražiti »ekonomsku« genezu »kulture«. Stvari oko »kulturnog sektora« kompliciraju se u trenutku kad, s jedne strane, sam tehnologijski proces traži, umjesto »jednostavnog« — »kompliciranog«, »multipliciranog« radnika — a, s druge strane, »kultura« biva uključena u procese produkcije kapitala. Tada valja govoriti o posebno unutarkapitalističkoj »sintezi« rada glave i rada

1) »Razdvajanje duhovnih potencija procesa produkcije od ručnog rada (Handarbeit) i njihov preobražaj u moći kapitala nad radom dovršava se ... u velikoj industriji sagrađenoj na osnovi mašinerije. Detaljsko umijeće individualno, ispražnjenog mašinskog radnika nestaje kao sićušna sporednost (Nebending) pred znanošću, čudovišnim prirodnim silama i društvenim masovnim radom koji su otjelovljeni u mašinskom sistemu i s njime čine moć 'majstora' (master)« — kaže *Marx* u *Kapitalu I*, Dietz, Berlin, 1962, W. 23, str. 446; usp. i str. 531: »Koliko je proces rada čisto individualan, sjedinjuje isti radnik sve funkcije koje se kasnije razdvajaju. U individualnom prisvajanju prirodnih predmeta za svoje životne svrhe kontrolira on sebe sa mog. Kasnije biva kontroliran. Pojedini čovjek ne može djelovati na prirodu bez djelanja svojih vlastitih mišića pod kontrolom svog vlastitog mozga. Kao što u prirodnom sistemu glava i ruka pripadaju zajedno, sjedinjuje proces rada rad glave i rad ruke. Kasnije se oni rastavljaju do neprijateljskih suprotnosti.« — Oba mjesta imaju veliku metodičku vrijednost za istraživanje fenomenalnog sklopa tzv. »kulturnog sektora«. Prvo pokazuje da relativna autonomnost ovog područja, toliko hvaljena kulturnoznanstveno i kulturnofilozofijski, služi de facto podređivanju »kulture« specifičnom načinu proizvodnje. Drugo pokazuje da je sjedinjavanje »prirodno« međusobno pripadnog, da, istovetnog posljednja ambicija *Marxove* kritike diobe rada i svega što se na njoj temelji. Naravno, ova dioba nije mišljena tehnički—područno, nego kao indeks ugroženosti sve utemeljujućeg procesa rada prije ekonomskog, socijalnog itd. njegovog određenja. Ovu okolnost valja posebno istražiti jer se, više nego neka navodna impli: citna »antropologija«, javlja duhovnom pozadinom *Marxovog* djela. — »Pojedini čovjek«, o kojem je ovdje riječ, ima više modelsko-postulatorno i orijentaciono-korektivno značenje — da ne kažemo »ontologijsko« — nego faktičko historijski-empirijsko. Etnografijsko-antropologijski (spec. znanstveni) studij *Marxa* i *Engelsa* motiviran je — kao, uostalom, i *Lukásevo* zanimanje za »prvobitno društvo (Urgesellschaft) (u *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik Berlin 1923, uspr. npr. str. 244) — ovim postularno-korektivnim značenjem *ejeline* »jednostavnih momenata radnog procesa« (l. c. str. 193).

ruku, koja — bez obzira na njeno izmijenjeno lično »doživljavanje« — produbljuje supsumciju rada pod kapital.²⁾

Eminentno kapitalistička funkcionalizacija i autointegracija i heterointegracija »kulturnog sektora« u imanentni sistem priređeni su — kako vidjesmo — uopće rastvaranjem procesa rada na njegove »jednostavne«, sada: međusobno suprotstavljene »momente«: »svrshodnu djelatnost« ili »rad sam«, »predmet«, »sredstvo«, »produkt« rada.³⁾ Osamostaljivanje elemenata, razdvajanje, podjela radnog procesa pretpostavka su već naznačene diobe rada na »rad glave« i »rad ruke«. U kapitalu, koji nije drugo nego dijelom već »opredmećeni« (vergegenständlichte), »mrtvi rad (društveni rad),⁴⁾ a dijelom »živi« rad koji prenosi i stvara vrijednosti, sve se produktivne snage (društvenog) rada pokazuju kao produktivne snage kapitala. Kapital predstavlja »društvenu produktivnu snagu rada«, dok se »produktivni rad« (»skraćeni izraz za čitav odnos i način u kojem radna sposobnost figurira u kapitalističkom produkcijskom procesu«) pojavljuje samo kao rad »pojedinačnog radnika«⁵⁾. — Da bi se sagledao sav zamašaj tog procesa »supsumcije« svega što opstoji pod kapital, i, ujedno, zamašaj njegovog »komunističkog prevladavanja u »cjelokupnom radu«⁶⁾ — potrebno je razlikovati »socijalnu«, »juridičku« itd. dimenziju pitanja od »ekonomske« (kapital — najamni rad). »Personifikacija« odnosa među ljudima tu zavodi u bludnju ne manje od »postavrenja« i »fetišizacije«⁷⁾. — Prerano miješanje dimenzija, metodička konfuzija »stvari«, »ličnosti« i »odnosa« ne dozvoljavaju razumijevanje ni tzv. neokapitalizma, s njegovim procesima »sinteze« jednostavnih momenata radnog procesa (»konzumcijsko društvo«, »društvo obilja«, »društvo suodređivanja« itd.), ni socijalizma — a, prema tome, ni onog što se u kapitalizmu zbiva na tzv. »kulturnom sektoru«, ni revolucionarne intervencije socijalističkog »radnog čovjeka« (»izraz za tendenciju uspostavljanja »cjelokupnog radnika«) na tom »području«.

Slijedimo »logiku« supsumcije kako ju je izradio Marx na nizu mjesta svog opusa a posebno na citiranom mjestu u *Theorien*...

2) Usp. sagledavanje čitavog procesa »supsumcije« — naravno: principijelno tj. s obzirom na tzv. »unutrašnju mogućnost« dan — u *Theorien über den Mehrwert I*, Dietz, Berlin 1963, W. 26.1, str. 365—368. pod naslovom **Produktivnost kapitala**. Odjeljak je redakcijski označen kao: »a) Sve produktivne snage društvenog rada pojavljuju se kao produktivne snage kapitala«. Ovo mjesto u svojoj pojmovnoj pregnantnosti nadmašuje širinu Marcuseovih deskripcija u međuvremenu nastalih fakata, koliko god se ovaj trudio da ih poveže s modernim. Marxu još nepoznatim tendencijama »industrijskog društva« (v. *On-dimensional Man*, Beacon Press, Boston 1964. passim). U svojim izvođenjima mi se, u mnogome, oslanjamo na citirano Marxovo mjesto kao i na spis (*Theorien*...) u cjelini. Naravno, istaknuto, iznimno značenje produkcije »luksuznih dobara« u tzv. neokapitalizmu Marx nije predvidio, ne samo zbog nekog, »empirijski-proročnog« nedostatka nego, mnogo važnije iz sistematskih razloga svoje kritike kapitalizma.

3) Usp. *Kapital I*, I. c. str. 193—195.

4) Tj.: »sredstva produkcije«, »stvarni uvjeti rada — materijala rada, sredstava rada (i sredstava života)«, uspr. npr. *Theorien*..., c. str. 366.

5) Usp. *Theorien*..., I. c. str. 370—371, i *Kapital I*, I. c. str. 532.

6) Usp. *Kritik des Gothaer Programms* (1875), Dietz, Berlin 1962, W. 19, str. 20 — kao i ranije: *Kapital I*, I. c. str. 531, gdje je riječ o »cjelokupnom radniku tj. kombiniranom radnom personalu« (podv. V. S.).

7) »Kapitalist« kao vlastodržac nad sredstvima za proizvodnju i život i, prema tome, vlastodržac nad »živim radom« samo je personifikacija kapitala, njegova funkcija, a ne obratno. Uostalom, nikakvi vlastodršci ne mogu stvoriti kapital; to što oni nisu npr. »robotvlasnici« ili što drugo, zavisi o načinu proizvodnje, a ne o nekoj historijskoj »ulozi« koju bi oni ikada mogli samovoljno izabrati. Isto je s »najamnim radom«. Ovo je nužno imati na pameti pri olakim karakterizacijama socijalističkog načina proizvodnje. Pogotovo, to može izazvati konfuziju u pogledu uloge »kulturnog sektora« u socijalizmu.

Ponajprije, u jednostavnijem slučaju, *produktivnost* kapitala se sastoji, čak pri samo formalnoj supsumciji rada pod kapital, u *prisili* («Zwang») *na višak rada*, na rad preko neposrednih potreba, (što je zajedničko kapitalističkom načinu proizvodnje i ranijim načinima, samo što kapitalistički način proizvodnje to vrši na način koji je daleko povoljniji za produkciju).⁸⁾ Već u tom formalnom odnosu *produkciona sredstva*, stvarni uvjeti rada — materijal, sredstva rada — nisu supsumirani radniku. Naprotiv, radnik je supsumiran njima. »Ne primjenjuje on njih, nego ona njega«⁹⁾. I baš po tom preokrenutom, pervertiranom odnosu — s obzirom na »jednostavni« i »prirodni« proces rada — *produkciona sredstva* su kapital koji primjenjuje rad. Nisu ona sredstva radnika, nego je on njihovo sredstvo, sredstvo koje, prvo, održava i, drugo, oplođuje vrijednost.

U toj jednostavnoj relaciji radnika spram sredstava proizvodnje sadržani su već i procesi »personificiranja stvari« i »postvarjenja persone«. Kapitalist *ne* nastupa *lično* spram radnika, kao npr. feudalac spram svog kmeta itd. On ne vlada lično nad radnikom, nego samo »ukoliko je on 'kapital'»; njegova vlast samo je vlast opredmećenog rada nad živim, proizvoda radnika nad samim radnikom¹⁰⁾. Ovaj momenat je neobično važan za analizu *načina produkcije* (bilo u kapitalističkom, bilo u socijalističkom »društvu«) koji može ostati *isti*, pri najvećim »socijalnim« pokretnostima, promjenama i preslojavanjima. (Povećanje »srednje klase«, »iščezavanje« proletera itd. primjeri su iz suvremene sociologije. S druge strane, imovinsko-pravni odnosi ne moraju, uprkos radikalnoj svojoj promjeni, značiti radikalna obrata u načinu proizvodnje.)

Odnos radnika i sredstava za rad (i život) opisali smo, po *Marxu*, do sada samo s *formalne* strane kao »opći oblik kapitalističke produkcije«. Taj odnos se, naravno, značajno komplicira, »čini se misterioznijim«, kada se radniku ne suprotstavljaju sredstva za rad samo u svom neposrednom materijalnom obliku, kao određene upotrebne vrijednosti i prometne vrijednosti (kao 1) stvarni uvjeti rada i produkti rada i 2) kao novac = opredmećeno opće radno vrijeme), kao »kapital«, nego se i oblici društveno razvijenog rada, kooperacija, manufaktura (kao vrsta podjele rada), fabrika («kao oblik društvenog rada organiziran na mašineriji kao materijalnoj bazi») pokazuju kao »*razvojni oblici kapitala*« — pa se iz ovih oblika (društvenog) rada razvijene produktivne snage rada, a stoga i znanosti i prirodne sile, javljaju kao *produktivne snage kapitala samog*. Sve to stupa spram pojedinih radnika »tako strano i stvarno (sachlich) kao puki oblik opstojanja sredstava rada nezavisan od njih i vladajući njima«¹¹⁾, kao što i sama sredstva za rad u svom »jednostavnom vidljivom liku« (materijal, instrumenti itd.) nastupaju kao funkcija kapitala »i zato kapitalista«¹²⁾.

Tako društveni oblici rada ili oblici društvenog rada radnika ostaju odnosi sasvim nezavisno formirani od pojedinog radnika. Kad radnici bivaju supsumirani pod kapital, postaju »elementi« ovih tvorevina koje njima ne pripadaju, naprotiv, postaju »likovi«

8) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 366.

9) Ibid.

10) Ibid.

11) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 367.

12) Ibid.

kapitala samog, njemu pripadaju, iz njega potječu i u njemu se otjelovljuju. To postaje utoliko zbiljskije, »uzima utoliko realniji oblik«, što se više, s jedne strane, radna sposobnost modificira prema ovim oblicima pa postaje izvan ovog kapitalističkog sklopa »nemogućna«, a, s druge strane, uvjeti rada, s razvojem mašinerije, javljaju se kao tehnologijski vladajući nad radom te ga »nadmještaju, tlače, čine suvišnim« u vlastitom samostalnom obliku.

Društveni karakteri rada kao *kapitalizirani* suprotstavljaju se radniku poput stvari, a ove stvari poput »osoba«, poput »moći« kapitala; (u vrijeme kada je *Marx* opisivao ove procese, među »moćima« kapitala posebno je naglašavao »prirodne sile« i znanost = »produkt općeg povijesnog razvoja u njegovoj apstraktnoj kvintescenciji«¹³).

Nije više čovjek u neposrednom odnosu s prirodom a »znanost« nije više njegovo razračunavanje s njom i održanje pred njom i u njoj, njegov sabrani duhovni opstanak u smislu grč. *episteme*. Između čovjeka i prirode se ispriječio odnos kapitala, koji ne samo da modificira čovjekov odnos spram prirode i znanost samu time što ih jednostavno sebi podređuje nego ih i specifično usmjeruje te ih transformira na svoju sliku i priliku, odjeljujući ih, ujedno, od njihova izvornog smještaja u procesu jednostavnog rada. Priroda i znanost javljaju se kao otjelovljeni u kapitalu, »realizirana znanost« u mašini suprotstavlja se radniku. Sve to i, kako ćemo u daljem izvođenju vidjeti, još i drugo, sva znanost, prirodna sila i produkti rada, samo su sredstva eksploatacije rada, sredstva prisvajanja viška vrijednosti, kapitalova sila nad radom¹⁴).

*Subjekt-supstancija*¹⁵) čitavog procesa je *kapital*, kapitalisti su samo njegove personifikacije. Čitav razvoj *proizvodnih snaga*, njihov *tip* i historijska *modifikacija* jesu »čin kapitala«. Ne samo da je pojedini radnik spram tih snaga pasivan nego se one zbivaju i protiv njega i mimo njega.

To je u kratkim potezima *Marxov* opis apsolutnog postavljanja kapitala, kapitala kao apsoluta, čije su personifikacije, akteri i agenti ljudi koji ga opslužuju.

Duhovni bitak čovjeka kao jednostavni sjedinjujući odnos spram zemlje i rasta u obrađivanju i obdjelavanju, uzimanju i davanju, ali ne u iskorišćavanju i pustošenju, gospodarenju, cijepanju i ranjavanju¹⁶), komplicira se u razjedinjujuću relaciju *rada* kao *energije* kojom se unaprijed, oduvijek dane *biti* (*to ti en*

13) Ibid.

14) Usp. *Theorien* . . . , I. c. str. 368.

15) *Hegelova* terminologija, koja označava samokonstituciju i samoodržavanje cjeline, rezervirana za »apsolutni duh«, ovdje je — zbog analogne uloge »Kapitala« ne samo na mjestu nego i nužna, ako smo spremni da uvidimo bitnu vezanost konstruktivno-spekulativne dijalektike za kapitalistički način proizvodnje.

16) Ova »slika«, kojoj će mnogi zamjeriti stanoviti prirodni »sentimentalizam«, — a koja nije tako obojena samo od *Blochove* goetheovske spekulativne, naturfilozofijske »intuicije« (usp. *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. 2; Aufbau, Berlin 1955, str. 194—273.) i *Lukácsevog*, iz rane njegove faze prenesenog »esteticizma« (sve do *Theorie des Romans*, pis. 1914/15, izd. 1916. odnosno 1920.) te stanovite njegove idolatrije »prvobitnog društva«, kao i mjestimično naznačene slutnje o prirodi u vanfizikalnom i vantehnologijskom smislu (u *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik, Berlin 1923. usp. str. 149, 150, 152, 154, 243 i sl.) nego i priredena u, možda, *feurbachovski* posredovanom pojmu »zemlje« (Erde) u samog *Marxa* (usp. *Kapital I* I. c. str. 193, uopće čitav: »I. Arbeitsprozess«) — legitimni je folio *Marxove* kritike kapitalističkog načina proizvodnje, jer je implicitna (mjestimično čak eksplicite naslućena i naznačena) pretpostavka »jednostavnog« procesa rada i »cjelokupnog« radnika. Ovo pokazuje urgentnost razmatranja onih pitanja koja smo terminologijski jednostavno pokrili »duhovnim bitkom«.

einai) i vidovi (*idea, eidos*) kao svrha (*telos*) utiskuju u prirodu (materiju, *hile*) kao mogućnost, kako bi se aktualizirali u uradcima (*ta erga, ta pragmata*), u učincima.

Poznato je da je *Aristotelu* pri ispostavljanju njegovih metafizičkih načela neprestano pred očima lebdio *ergates* (izvršitelj, radnik), koji uspješno tj. unosno radi (*ergatesios*) kao model. Riječ je o *hoi ergazomenoi* (težacima, ratarima, radnicima) o *hoi ergasmenoi* (tvorcima umijeća), o *hoi demiurgoi* (obrtnicima).

Ovaj *Aristotelom* opisani, od filozofijske tradicije preuzeti, *Hegelom* dovršeni opći karakter rada *Marx* preuzima kao *jednostavni odnos spram prirode*, uklapajući se u tradiciju zapadnjačke metafizičke misli baš tamo gdje joj se suprotstavlja. Za njega je taj jednostavni odnos takoreći neproblematičan, očevidan, on mu jednostavno proizlazi iz pojma rada: »Rad... uvjet egzistencije čovjeka, vječna prirodna nužnost posredovanja mijene tvari između čovjeka i prirode, dakle ljudskog života«¹⁷). »Jednostavni momenti radnog procesa jesu svrši primjerena djelatnost ili rad sam, njegov predmet i njegova sredstva«¹⁸), te kao četvrti momenat, »u procesu rada djelatnost čovjeka izaziva pomoću sredstva rada promjenu radnog predmeta koja je unaprijed postavljena kao svrha. Proces se gasi u produktu«¹⁹).

Nije nimalo teško ovdje naći *Aristotelove* metafizičke »principe«: formu, materiju, uzrok i svrhu, kao i četiri njegova »uzroka«: *causa formalis, causa materialis, causa efficiens, causa finalis*. Nije, također, nimalo teško uvidjeti zašto u kapitalističkom načinu proizvodnje *causa efficiens* dobiva tako odlučujuće značenje da sve ostale uzroke supsumira.

Krećući se u horizontu ovih određenja kao u misaonom elementu, jednostavnom poput udisanja zraka, ne vidi *Marx* da je u »jednostavnim« određenjima rada već implicate sadržana njegova podjela na intelektualni i manualni rad, na rad glave i rad ruku, (što se uostalom slaže s njegovom vlastitom karakterizacijom historijske epohe kojoj *Aristotel* pripada, *klasne* epohe, a što onda još više važi za *Hegela*, preko kojeg prima »određenja« koja je prvi izložio *Aristotel*²⁰). Da je već u opisu jednostavnog procesa rada in nuce, potencijalno sadržan i sam kapitalistički način proizvodnje (kako je to *Marx* vidio na primjeru »robe«, koja ne sadrži samo podjelu rada nego i *pretpostavlja rad kao takav*), ne postavlja se samom *Marxu* kao pitanje. No, to što neproblematički pripisuje radu kao jednostavnom odnosu spram prirode, eksplicira i artikulara *Marx* razvijajući ne naprosto historijsku, kronologijski određljivu, već povijesno-bitno-imanentnu »genezu« kapitala²¹). Time nas rezultatom svoje kritičke analize, prethodno iznesene, sam stavlja pred pitanje fundamentalnijeg odnošenja unutar povijesnog sklopa pred pitanje duhovnog bitka, razvijajući genezu »kulturnog sektora«.

17) Usp. *Kapital I*, 1. c. str. 57.

18) Usp. *Kapital I*, 1.c. str. 193.

19) Usp. *Kapital I*, 1. c. str. 195.

20) *Aristotelovsko-hegelovske* kategorije van eksplicitne metafizičke upotrebe, ali zato ne s manjom snagom na djelu su u čitavom *Marxovom* opusu. Radikalni povijesni obrat, koji je on navještajući »komunizam« zahtjevao, traži radikalno propitivanje adoptiranih kategorija svagdje gdje je riječ, gdje mora biti riječ o razlici kapitalizma kao posebno istaknutog dijela prethistorije i same povijesti.

21) »Logika« *Kapitala* već je u nizu navrata uočena baš konfrontacijom s *Hegelovom Logikom*. Polazeći od ukazivanja mladog *Marxa* na *Hegelovu Fenomenologiju duha* kao na ključno mjesto za razumjevanje sistema, trebalo bi paralelu ovom *Hegelovom* dijelu — pretpo-

Pred ova pitanja stavlja nas pogotovo »razvijeni« kapitalizam, »moderni« kapitalizam, »neokapitalizam« itd, koji je u svoju proizvodnju uključio i kontrolu nad »upotrebnim vrijednostima«, nad »potrebama«, nad kvalitetom potrošnje (»konzumciono društvo«, »društvo obilja« itd.), koji je osigurao svoj specifični konzumcioni proces i time sebe doista apsolutno postavio kao »upotrebnu vrijednost« širokih ljudskih masa koje supsumira.

U tom procesu sve veću ulogu igra »kulturni sektor« kao specifičan produkcionni sektor kapitala. Konkretni rad, koji stvara, po *Marxu*, upotrebne vrijednosti, postaje sam sve apstraktniji. Kapital nema samo potrebu za radom kao takvim, za trošenjem radne snage, koje trošenje oplođuje kapital; on ima potrebu za radom »stručnjaka« itd., ne samo za radom visokokvalificiranih radnika. Time se u proces produkcije kapitala uključuje rad u onom apstraktnom liku koji su filozofi novog vijeka priredili u relaciji »subjekta-objekta« i tako se na čudno-perverzan način unutar kapitalizma, za *Marxa* još neslućeno, sjedinjuje manualni i intelektualni rad, da bi u potpunosti prikrio duhovni bitak koji mu je u temelju.

Ako višak rada stvara višak vrijednosti a do njega je stalo kapitalističkom načinu proizvodnje — onda od jedinstvenog procesa rada (koji uključuje rad glave i rad ruke) onaj njegov momenat: *djelatnost-čin* i *učinak*, trošenje radne snage-*rad* i *uradak* — ukratko produktivni rad, tj. ovdje rad koji oplođuje kapital — ima primat pred ostalim momentima radnog procesa (pred »svrhom« kao planom, pred specijalnom djelatnošću, pred sredstvom, pred materijalom). Zar je otuda začuđujuće što se s kapitalističkim načinom proizvodnje javlja određen tip znanosti s dominantnom kategorijom kauzaliteta (u smislu *cause efficiens*), kao znanost kat' egzohen? Ništa ne smeta što se s razvojem znanosti i produkcije, s mašinskom industrijom, s automatizacijom i automacijom, »supstancionalističko-metafizički« karakter kauzaliteta ranije novovjekovne filozofije i znanosti profinjuje i zamjenjuje ispražnjenim verzijama npr. u statističkoj formulaciji itd. S druge strane, gledano sa stajališta rada, odgovara ovaj »razvoj« predominaciji apstraktnog, mjerljivog rada koji stvara prometne vrijednosti, vrijednosti i višak vrijednosti, nad tzv. konkretnim radom. Karakter modernih upotrebnih vrijednosti pokazuje neostvarljivo ali, po tendenciji, razumljivo »približavanje« prometnoj vrijednosti koju stvara apstraktni rad, trošenje ljudske radne snage kao takve. Ne samo da kapitalistički način produkcije, proces produkcije kapitala interesira samo tzv. produktivni tj. apstraktni rad — nego, čini se da se i konzumcija sve više apstraktno orijentira, što znači da se i potrebe sve više ispražnjavaju. *Tako imamo posla sa svojevrsnim »pomirenjem« biti i pojave u apsolutnom »postvarenju« i ujedno apsolutnoj »personifikaciji«.* Uostalom, definiranje »modernog« ili »neokapitalizma« kao »društva obilja« i »konzumcionog društva« (spram kojeg kao da pitanje produkcije dolazi u drugi

stavci sistema — potražiti u glavi **Kapitala** posvećenju radu uopće (1. c. str. 192 i dalje). Uostalom, ovdje su — pod specifičnim kutom — resumirani rezultati tzv. »Pariških rukopisa«, koje je sam *Marx* doveo u vezu s **Fenomenologijom duha**. Nadamo se da će ovaj važni momenat moći biti uskoro detaljnije izrađen u jednom članku koji će uzeti u obzir odgovarajuća mjesta *Njemačke ideologije*. — Za odgovarajuća mjesta cit. rukopisa usp. *Marx-Engels, Kleine ökonomische Schriften*, Dietz, Berlin, 1955, str. 43 i sl.; *Marx-Engels Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften*, Dietz, Berlin 1953, str. 73—98, pos. 81.

plan²²) ukazuje na to da su »umjetne« potrebe životni uvjet kapitala danas. Tzv. *fundamentalne* ili *prirodne* potrebe, *konstantne* spram relativnih potreba²³), iščezavaju do neznatnog dijela mase modernih potreba. Ono što je ranije izgledalo kao luksuz, sada je zbiljska potreba-standard (u oba smisla) i animator i movens proizvodnje. Ovaj proces je nezaustavljiv u kapitalističkom načinu proizvodnje. Ako »socijalističko društvo« (izraz je, kako vidjesmo, neprecizan; problematika »zajednica« — »društvo« u *Marxa*, ne npr. u *Tönnies*a) misli da mora dijeliti ovaj historijski rezultat, ove »potrebe« s kapitalističkim, ali zadovoljavajući ih na neki drugi način nego što to čini kapitalistički način proizvodnje, onda živi u optičkoj iluziji, — koje se, izgleda, pomalo ali sigurno rješava. Umjesto da fundamentalnim potrebama, prvim životnim potrebama daje *novi povijesni lik* i utoliko radi na zadovoljenju potreba čovjeka umjesto na zaradi, profitu, višku vrijednosti, *identifikacijom* potreba dovodi ono u pitanje *specifičnost* svojeg načina proizvodnje. Vitalnost i »lukavstvo uma« kapitala posvjedočuje se time što je, bar u principu, bar tendencijski, prevladao suprotnost između produkcije i konzumacije, između lične, individualne i produktivne, odnosno reproduktivne potrošnje. Apologeti kapitalističkog načina proizvodnje spremni su da to dopuste kao ozbiljenje *Marxovih* htijenja, spremni su da to nazovu »socijalizmom« ili »socijalizacijom« (*Galbraith*)²⁴) bez obzira na tamošnju (unutar-kapitalističku) »popularnost« toga naziva²⁵). Taj proces uključuje stvaranje tzv. srednje klase, »bijelih ovratnika« itd, smanjenje »siromašnih« na 1/5 pučanstva, podložnost, bar u tendenciji, residua pauperizma odgovarajućim manipulacijama u pravcu prosperiteta itd, intervenciju države-društva u privredu npr. putem budžetskog deficita, koji održava »rast« itd, itd.²⁶).

To je ono što *Marx*, kao čovjek zapadnjačke tradicije nije mogao pretpostaviti, naime, to *totalno pervertiranje potreba kao uvjet održanja kapitalizma* putem, prvo, državnog interveniranja tj. održavanja »na visokom nivou kupovne moći privatnih lica«, ideološki i realne mobilizacije snaga protiv neprijatelja, kojeg bi tre-

22) Usp. J. K. Galbraithov intervju »Réalités« (dijelom prenesen u NIN-u od 1. V 1966, str. 15) kao i uopće njegovo suprotstavljanje »ekonomizmu« i zalaganje za prevladavanje »mita produkcije« (usp. *The Affluent Society*, Mifflin, Boston 1958, str. 122, 138, 152 i sl. o stvaranju sintetičkih potreba itd.; str. 158; inače: passim.).

23) Usp. MEGA V (*Die deutsche Ideologie*, etc.), str. 596. Tu *Marx* razlikuje konstantne »požude« (Begierden) »koje egzistiraju pod svim prilikama pa ih različiti društveni odnosi preinačuju samo po formi i smjeru« i relativne »požude« koje svoje porijeklo zahvaljuju samo određenoj formi društva, određenim uvjetima produkcije i prometa. Samo »na praktički način« može se, po *Marxu*, riješiti pitanje koje »požude« će »komunistička organizacija« »samo preinačiti«, a koje »ukinuti« (auflösen, aufheben). Ipak samo razlikovanje počiva na pretpostavci »fiksности« (Fixität) nekih »požuda«. Kako je ovdje bila riječ o prirodnim potrebama (»spolnom nagonu«, »potrebi za jelom« itd., itd.), za *Marxa*, historijski interesiranog, ova distinkcija nije bila mnogo značajna; dovoljno je bilo reći: »komunisti... teže za takvom organizacijom produkcije i prometa koja će im omogućiti normalno... zadovoljavanje svih potreba«. Možda zbog toga *Marx* ovo mjesto nije preuzeo u čistopis (usp. Thilo Ramm, *Die künftige Gesellschaftsordnung nach der Theorie von Marx und Engels« u Marxismusstudien*, Zweite Folge, Mohr, Tübingen 1957, str. 87, primjedba 1). Historijski značajna problematika potreba javlja se za *Marxa* u vezi s određenjima druge »više faze komunizma« gdje rad postaje »prva životna potreba« (usp. *Kritik des Gothaer Programms*, I. c. str. 22).

24) Usp. isti intervju gdje mu se čini da »ovaj izraz (socijalizam, V. S.) proširuje teološki proturječnosti« jer prikrija pravo stanje stvari (paralela »socijalističke zemlje«) Norveške i Sav. Rep. Njemačke »koja troši dvostruko više novca, po stanovniku, na razna socijalna davanja; analogno tome: »... Sjedinjene Američke Države su na putu brze socijalizacije...«

25) Ibid.

26) Za sve te pojave: isti intervju i cit. knjiga.

balo izmisliti kada ne bi postojao, (država kao kupac i movens u takvim granama proizvodnje kao što su atomska energija, kosmos, vojna tehnologija, nadzvučni zračni promet i dr.). Drugo, u principu, i to je ovdje odlučno, »neprijatelj«, nije jedini izlaz: nove tzv. *tehnologijske potrebe* su dovoljne. Ne samo »spuštanje na mjesec«, što *Galbraith* s pravom navodi, nego i svakovrsne druge državom, grupama, skupinama pojedinaca itd. podržavane umjetne potrebe mogu — bez obzira na povijesno-smisleni anahronizam — održavati kapitalistički način proizvodnje bez ozbiljnijih potresa mnogo duže nego što to npr. uzima *E. Mandel*, razmatrajući uvjete strategije radničkih pokreta na Zapadu²⁷).

Uzeto *deduktivno* i *apstraktno*, tehnički napredak u okviru kapitalističkog načina proizvodnje dovodi do raskoraka produkcije i konzumacije, jer traži smanjenje najamnina i što veći dio profita za akumulaciju. Država tu može i faktički jest, nakon velike krize 1929—1932, intervenirala na najrazličitije načine (usp. npr. metode New Deal) da bi smanjila, ublažila, tendencijski odstranila ovaj raskorak. Ona u tome ne bi uspjela da se radnička klasa industrijski najrazvijenijih zemalja, u ovom ili onom obliku, nije odazvala na zadovoljenje potreba koje joj je pružio kapitalistički način proizvodnje na svojim putevima samoodržanja. Prihvaćajući ponudu, koja socijalno, politički itd. relevantno varira od kapitalističke zemlje do zemlje, (od »american way of life« do nacističkog »SS-Sturmabführera«), počela se ona, da upotrebimo *Marxov* izraz iz »*Svete obitelji*«, »dobro osjećati u otuđenju«. USA su instruktivni primjer i tamo valja u prvom redu studirati moderni kapitalizam. Druge kapitalističke zemlje ih u tome slijede, čak, poslije rata, dodaju svoja »iskustva«.

Drugim riječima: *između kapitalizma i urgentnosti socijalizma ispriječile su se specifične kapitalističke potrebe*. Smiješan je bio *O. Lange* kada je socijalizmu htio pripisati *ekonomski* veće vrline (»racionalnost« i »efikasnost«) od kapitalizma²⁸). Socijalizam u klasičnom tj. *marxovskom* obliku nikada neće ekonomski konkurirati modificiranom kapitalizmu s njegovom inventivnošću u pogledu potreba i mehanizama njihovog zadovoljavanja. Naprotiv, ako faktički socijalizam prihvati njegove potrebe — proces koji je započeo tzv. zainteresiranošću nekih, kasnije, bar tendencijski, svih proizvođača, — mora to dovesti do modifikacije socijalizma samog, do njegove adaptacije na uvjete brzog rasta proizvodnih snaga, koje je kapitalizam demonstrirao u posljednjih tridesetak godina, kao i u skoroj budućnosti, ne samo na probleme koji uopće proizlaze iz kapitalističkog načina proizvodnje kao takvog, nego na one koji su izraz današnjih njegovih urgentnih zahtjeva za brzom prodom roba-produkata-dobara, koje probleme *Galbraith* npr. smatra centralnim.

Ova funkcija potreba u suvremenom svijetu pokazuje *značaj* tzv. »kulturnog sektora«. Jasno je da »konzumaciono društvo«, »društvo obilja« itd., i sve ono što njemu tendira, moraju mijenjati »fizionomiju« radnika tako da tzv. »komplicirani rad« koji je za *Marxa* važio »samo kao potencirani i šta više multiplicirani jedno-

27) Usp. *E. Mandel, Una strategia socialista per l'Europa u Problemi del socialismo*, no. 3, luglio—agosto 1965, str. 455; »u toku slijedećih deset godina«; uopće: *passim*.

28) Usp. *O. Lange, Economie politique*, T. premier: *Problèmes généraux*, PUF, Paris 1962, str. 202 i dalje, str. 236.

stavni rad²⁹), pa se stoga mogao ograničiti na analizu jednostavnog kao tipičnog, dolazi u centar pažnje³⁰). *I* produkcija i konzumcija traže razvijanje i transformaciju sistema odgoja, obrazovanja, nastave itd. Posebno, kapitalistički razvijena automatizacija i automacija traže »stručnjake« iznad onog što je bilo poznato pod »visokokvalificiranim radnikom«. Smanjenje radnog dana, tjedna itd. dovode, s druge strane, do uključivanja na širokoj osnovi u procese produkcije kapitala različitih »usluga«, »vještina«, »obrta« itd. (dakle, do tada »neproduktivnih« zanimanja). Valja, u doslovnom smislu, govoriti o zabavnoj, turističkoj i kulturnoj industriji kao vrlo rentabilnim granama proizvodnje kapitala. Ono što je za *Marxa* bilo samo periferna ili čak rana forma kapitala, beznačajna za cjelinu produkcije, predmet ironije i persiflaže, iako ga je načelno ravnopravno priznavao s tzv. materijalnom produkcijom kao kompleks pojave »ne-materijalne produkcije kapitala«³¹): pisci, likovni umjetnici, govornici, glumci, učitelji, liječnici, svećenici, pjevačice itd, itd. — postaje, uz niz novih »struka« (designers, npr.) važnim granama industrijske proizvodnje kapitala, koje dakle ne žive od dijelova dohotka (revenue) nego produciraju višak vrijednosti. Iako sama B.B. stoji sa svojim prihodima izvan odnosa u kojem multiplicirani radnik stoji spram jednostavnog itd, njeni režiseri, scenaristi, pogotovo glumci manjih uloga itd. i, naravno, svi »materijalni« radnici u filmskoj industriji, donose Francuskoj za nacionalni dohodak, poput neke velike industrije automobila itd. Projektantski biro, znanstveni zavodi, bolnice itd, postaju ne samo producenti usluga-roba-vrijednosti, nego u »neo«-kapitalističkoj produkciji, producenti viška vrijednosti. Postoji ne samo industrija konfekcije nego prava modna industrija. Kako je zločinac historijski produktivan, kako doprinosi povećanju nacionalnog bogatstva, razvoju proizvodnih snaga, već je opisao sam *Marx*³²). Što još nije imao pred očima jest to da različite »grane obrta« koje zločinac izaziva (policijska, kazneno pravo, tamnice, suci, krvnici, porote, profesori krivičnog prava itd, itd.) mogu zajedno sa zločincem samim i njegovim krimenom, bar dijelom, postati industrijska grana, kako to pokazuje razvoj gangsterizma u USA. Ove, »usluge« su postale rad unajmljen od kapitala ne za ličnu potrošnju, nego za *produkciju viška vrijednosti*. Umjesto da zabava, zločin, tzv. nematerijalna proizvodnja, likovna umjetnost i književnost itd. žive po strani od kapitalističkog načina proizvodnje kao nešto što je njegovim personifikacijama: kapitalistima, najamnim radnicima itd, potrebno za tzv. *neproduktivnu* potrošnju, postaju oni dio produktivne potrošnje. Time se kapitalistički način proizvodnje pokazuje još fundamentalnije neprijateljski³³) »stanovitim duhovnim granama produkcije, npr. umjetnosti i poeziji«, nego kad je *A. Smith*, razmatrajući »duhovnu produkciju« samo sa strane njene konzumcije materijalnog bogatstva, vršio razlikovanje »produktivnog« i »neproduktivnog« rada, s pozicije »otvoreno brutalnog bourgeois par-

29) Usp. *Kapital* I, 1. c. str. 59 i str. 211—213. To naravno kategorijalno dostaje, ali je historijsko-empirijski (»socijalno« itd.) u danom momentu odlučujuće razlikovanje »jednostavnog« i »kompliciranog« rada.

30) Usp. knjige *S. Mallet-a*, *P. Belleville-a*, *A. Grosz-a* i dr. posvećene »novoj radničkoj klasi«, članke *E. Mandela*, *L. Basso-a* i dr. u *Problemi del socialismo* i dr. Ovi evropski autori, iz raznih motiva, otkrivaju 60-tih godina (1963 — do danas) ono što je već mnogo ranije bilo poznato iz američke sindikalne prakse.

31) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 377, 385, 386, i dr.

32) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 363—364.

33) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 257.

venu³⁴). *Marx* koji je, pri ovom kapitalistički važnom razlikovanju, pristajao, analizirajući proces produkcije kapitala, uz *Smithovu* distinkciju, persifilirajući »obrazovane« apologete »obrazovanog« kapitalista, bio bi užasnut nad činjenicom da se »neprijateljstvo« o kojem je govorio sada pokazuje kao stanovito prijateljstvo kapitalističkog načina proizvodnje spram tih grana »duhovne produkcije«. »Obrazovanost« kapitalista, koja u XIX st. ima bidermajersko-akademski karakter i okus, postaje sada, kao već ranije prirodne znanosti (»prirodne sile«) tehnike i tehnologija itd., »likom samog kapitala«³⁵), njegovom »moći« (*Macht*), njegovim »sredstvom eksploatacije rada«, »sredstvom prisvajanja viška rada«, njemu »pripadnom snagom«³⁶). Ne samo znanost nego i umjetnost itd. postaje produktivnom snagom kapitala, njegovom »produktivnošću«.

»Kulturni sektor« (naravno, više ili manje, ovdje ili ondje, u ovoj ili onoj »grani« itd.) veže se direktno za privredu ne samo time što je opslužuje nego što postaje sektor produkcije kapitala. Na tom sektoru producirane upotrebe vrijednosti postaju vrijednosti-robe, što opet djeluje na sam njihov karakter kao upotrebnih vrijednosti — »dobara«. Zahvaćene kapitalističkim načinom proizvodnje ne postaju one samo robe, niti rad uložen u njihovu produkciju kapitalistički produktivnim (tj. onim koji stvara višak vrijednosti), nego *takve* robe čija upotrebna vrijednost za potrošače, čiji karakter masovnog artikla, sa svim svojim asortimanom, pokazuje crtu koja bi zapanjila *Marxa*, naime, ove upotrebne vrijednosti reflektiraju sam kapital kao masovnu upotrebnu vrijednost sa strane radnika-konzumenta, koji (npr. u obliku »akcionara«) sam sudjeluje na njenoj potrošnji. Što bi zapanjilo *Marxa* jest to da je kapitalizam postao privlačan za radnike. Time kao da se izjalovljuje njegova nada da će proletarijat u ime svoje ljudskosti revolucionarno ukinuti kapitalistički način proizvodnje. »Dostojanstvo« ljudskog³⁷) u čovjeku integrirano je, na najbezbolniji način, putem »konzumskog društva«, u kapitalistički način proizvodnje.

Ovaj rezultat kapitalističkog načina proizvodnje pripremljen je zbrinjavanjem tzv. »kulturnog sektora«³⁸), njegovom artikulacijom i organizacijom, njegovim institucijama i običajima, njegovim školovanjem, obrazovanjem, odgojem kadrova i uzgojem »dobara«, njegovim inventariziranjem i štokiranjem »vrijednosti«

34) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 260.

35) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 367.

36) Usp. *Theorien* . . . , 1. c. str. 367—368.

37) Odatle se u mnogo radikalnijem vidu postavlja pitanje »carstva slobode« nego što je to u stanovitom »realističnom« paralelizmu postavio *Marx* u *Kapitalu III*, *Dietz*, Berlin 1964, W. 25, str. 828. Sada ne samo s onu stranu materijalne proizvodnje nego uopće s onu stranu »rada« kao odnosa spram svega što jest i srži (»biti«) svega što jest, »počinje carstvo slobode«. Pouke »neo«-kapitalizma i njegovog razvitka »proizvodnih snaga« traže produbljivanje misaonog temelja komunizma. »Ukidanje rada« o kojem je *Marx* govorio u *Deutsche Ideologie*, *Dietz*, Berlin 1962. W. 3, npr. str. 77, 69 i dr., ima i vanekonomsku problematsku dimenziju, kao što se, s druge strane, s automatizacijom pitanje rada tek postavlja u svojoj relevantnoj čistoći.

38) Rijetko je koji pojam toliko podložan ekvivokacijama kao onaj »kulture« te izaziva svakojake smutnje i sporove. (O tom usp. u novijoj literaturi npr. *T. S. Eliotove Notes Towards the Definition of Culture*, London, 1948, koje su u njemačkom prijevodu *Zum Begriff der Kultur*, Rowohlt 1961, izazvale konfuznu repliku *C. A. Emge-a, Die Frage nach einem neuem Kulturbegriff, Betrachtungen am Leitfaden der Auffassung von Th. St. Eliot*, Verlag der Akademie in Mainz, Wiesbaden 1962. Sve ovo kao primjer konfuzije koja proizlazi iz temeljnog nehistorijskog pristupa »kulturi«.)

prošlosti i sadašnjosti, njegovom autopropagandom i postulatima subvencioniranja, njegovom neutralizacijom, benignificiranjem, njegovom neotpornošću i nemoći, njegovom »korisnošću«, idejnošću ili bezidejnošću (prema danoj potrebi), njegovim ispražnjavanjem, formaliziranjem, desupstancijalizacijom. *Marx* je to znao kad je ovaj sektor nazivao »ideologijom«. Veliki napoleonski prezir usitnio se u međuvremenu u masu preziratelja, napoleončiča privredne, političke provijencije, koji se unisono, radi »stardarda«, »potrošnje«, »idejnosti« itd. blagonaklono odnose spram tog sektora. Sudbina tzv. »humanističke«, »duhovno-znanstvene«, »socijalno-znanstvene«, »povijesno-znanstvene« itd., inteligencije kroz posljednje stoljeće i po stvara posebni osjećaj niže vrijednosti pred »zbiplom«, pred »realitetom« kod širih slojeva ove nehomogene, svađalačke, surevnjive, filistarske, klaunovske, servilne, uslužne i ujedno protestantske, revoltirane, kritičke, kritikantske i kritizirane skupine. To, na svoj način i produbljeno, reproducira međusobnom konkurencijom oslabljene, neorganizirane proletere s početka kapitalističkog načina proizvodnje i jednako je dobro primljeno od direktnih i indirektnih »personifikacija« kapitala: kapitalista, menagera itd, itd. Povremeni buntovi — koji postaju manira — na svoj način održavaju kondiciju ove po sadržaju rada i po utrošku radne snage kapitala (»konzumcijske« faze) interesantne skupine najamnih radnika. Smiješno je kako ovi gladijatori hoće pred kapitalom pokazati svoju životnost i snagu, licitirajući buntovne ispade i ekscese, pokazujući se društveno potrebnim. Apologeti, koji su, poput američkih pragmatista i post-klasičkih, antiklasičkih političkih ekonomista, htjeli da se »prikažu kao direktni producenti materijalnog bogatstva«³⁹⁾, imaju sada doista prilike da budu svrstani u red produktivnih tj. kapital oplođujućih radnika. S druge strane, kao liferanti uzoraka za industriju koja proizvodi za široku potrošnju, oni traže svoje institucionalno priznanje i zaštitu barem na nivou Trade unionsa.

»Društvena briga« za »kulturni sektor« sada postoji svugdje u svijetu, poduprta nizom staleških udruženja različitog nivoa, utjecaja, organizacione strukture. Već prema društvenoj osnovnoj koncepciji, temeljnom projektu, mijenja se formalno i sadržajno obujam ovog »sektora«: negdje je uračunata i znanost kao u prošlostoljetnoj tradiciji, negdje je znanost pala u posebnu »nadležnost«. Za »kulturu« je tada ostalo samo »bezazleno« područje više i niže umjetnosti kao i ustanova koje se o njoj brinu, spremaju kadrove itd. (literatura, likovna umjetnost, kazalište, film, muzika i oblici tzv. »masovne kulture« i njenih posrednika — mass media). Desupstancionalizirana, ispražnjena, no, još uvijek »idejom univerziteta« nošena npr. novokantovska (*Windelband* — *Rickert*) koncepcija »kulturnih vrijednosti« istinitog, dobrog, lijepog i svetog, koje »nisu« ali objektivno »važe«⁴⁰⁾ — pokazuje se kao, uglavnom, nepodesna za totalni angažman. Postavlja se zadatak operacionalizacije pojmova ovog »područja« koji, čini se, ništi ono »kulturno« u »kulturi«. Stoga nije čudo da se na onoj i sličnim koncepcijama »kulture« orijentiraju takovi kritičari kapitalizma kakovi su pripadnici tzv. Frankfurtskog kruga (*Horkheimer* — *Adorno*, naročito

39) Usp. *Thorien* . . . , 1. c. str. 259.

40) O tome kako stoji s »vrijednostima« i »važenjima« o sebi usp. metodički značajan *Marxov* tekst u *Theorien über den Mehrwert III*, Dietz, Berlin 1962, str. 294: »Upotrebna vrijednost izražava prirodni odnos stvari i čovjeka, in fact opstojanje stvari za čovjeka«. Koliko to, pak, traži stanovitu »vrijednošću« prožetu strukturiranost prirode same, usp. *Kapital I*, 1. c. str. 193: »Sve stvari . . . su od prirode zatečeni predmeti rada«.

ovaj posljednji)⁴¹⁾ ili *Marcuse*, koji postulira svojevrjne rezervate kulture spram njenog totalnog integriranja u kapitalistički način proizvodnje⁴²⁾. Naravno, da ovi u biti više ili manje rezignirani protesti i povlačenja svjedoče o pasivizmu s obzirom na cjelinu i znak su priznanja faktične nemoći tzv. »kritičke teorije društva«, kako u smislu »realnog« angažmana tako, što je mnogo važnije, u smislu zbiljskog pronicanja biti »kulture«, pa onda kapitalističkog načina proizvodnje, na kraju smisla podjele rada i rada uopće⁴³⁾. Za *Marcuseovu* dijagnozu je karakteristično neutralno-neproblematičko tretiranje same »kulture«⁴⁴⁾, samog »kulturnog sektora« i gotovo rezignirano praćenje unutrašnjih njegovih procesa u pravcu operacionalizma itd. Da je sama »kultura« sobom, kao »sektor« rada, izvor nedaća o kojima govori — ne pada mu na um, tim prije što je za »kulturu« rezervirano ono područje »s onu stranu carstva nužnosti« (*Marx*) — dakle »carstvo slobode« koje mu se, doduše, čini danas ugroženo, ali je u principu već s onu stranu kapitalističkog načina proizvodnje. Međutim, »carstvo slobode« shvaćeno kao »kultura« i »kulturni sektor« već je manipulativni preparat za ekspanziju procesa produkcije kapitala. Ukidanje podjele, ne samo na klase i unutar njih nego u svakom pojedincu, ne može se, kao od *Marxa* postularani zadatak koji *Marcuse* priznaje, ozbiljiti ni putem »sumacije« ni putem »sinteze«, ni s onu stranu rada automacijom iskupljenog itd., — nego ukidanjem načina proizvodnje koji, održavajući podjelu rada i na svoj je način danas prikrivajući (»stručnjaci« itd.), prikriva samo temeljno pitanje, pitanje rada uopće i potreba kao takvih.

Rekli smo, da se između kapitalizma i socijalizma ispriječio sistem kapitalizmom evociranih potreba koje pomalo postaju »općeljudske«. Socijalizam kao specifična povjesna konfiguracija potreba i djelatnosti-proizvodnje, koja se *revolucijom-obratom* vraća na iskonsko, prvobitno, duhovno bivstvovanje čovjeka u odnosu spram svega što jest, a koje je zapreteno ispod naslaga klasnog društva uopće, a posebno i radikalno: kapitalističkog — ne može, a da se unaprijed ne onemogući, jednostavno preuzeti pod svoje »kulturne tekovine« »kulturnog sektora«, kao ni njegove »materijalne« tekovine, tekovine tzv. »civilizacije«. *Socijalizam bi, naprotiv, mogao da degenerira inficiran parazitarnim kapitalizmom koji se umjetno održava, zanesen njegovim uspjesima na području produkcije i konzumacije*. U biti je socijalizma da ne proizvodi radi viška vrijednosti

41) Usp. Horkheimer-Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Querido, Amsterdam 1947, M. Horkheimer, Pomračenje uma, V. Masleša, Sarajevo, 1963, Th. W. Adorno, *Prismen, Kulturkritik und Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main 1955. Sve parcijalno vrlo oštrome primjedbe npr. Adorna na račun »kulture kao takove (v. npr. vezu »kulture« i tržišta, cit. djelo str. 17) razbijaju se na nedomišljenosti (možda »metodičkoj«?) njegove »otvorene« dijalektike koja živi od razdvojenosti »kulture« i »materijalne« produkcije, razdvojenosti koja je izvor svih zgoda i nezgoda »kulturnog sektora« i njegove kritike kao i kritike unutar njega. Razdvojeno bi, da sve bude u redu, trebalo da takvo ostane, ali da se »prosvjetiteljskom kritikom« korigira do »uzajamnog djelovanja«.

42) Usp. H. Marcuse, *Bemerkungen zu einer Neubestimmung der Kultur u Kultur und Gesellschaft II*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main 1965, str. 161 npr.

43) U tom pogledu postoji kontinuitet od ranog *Marcuseovog* članka *Über die philosophischen Grundlagen des wirtschafts-wissenschaftlichen Arbeitsbegriffs* (1933), i u njemu sadržane interpretacije *Marxovog* »carstva slobode« i »carstva nužnosti«, do cit. posljednjeg članka — (usp. cit. zbirku str. 38—49, i str. 150 i sl.).

44) Usp. cit. zbirku, str. 147: »Kultura se pojavljuje kao kompleks moralnih, intelektualnih i estetskih ciljeva (vrednosti) koje neko društvo smatra svrhom organizacije i podjele rada i upravljanja njime — kao 'dobro' (das Gut) koje treba da bude postignuto načinom života koji je to društvo uredilo«.

nego radi zadovoljenja potreba; temeljna je pak potreba čovjeka da bude čovjek, a ne »personifikacija« kapitala ili rada podređenog kapitalu, kao ni bilo kakva druga »personifikacija« kao druga strana »postvarenja«, »fetišizacije«. No, u uvjetima privredne ekspanzije kapitala, socijalizam ne može zapustiti tekovine kapitalizma: on sam mora razvijati proizvodne snage koje je kapitalizam razvio u odgovarajućim ekonomskim oblicima, on mora respektirati kapitalistički način proizvodnje uopće, a specijalno njegove tridesetgodišnje »rezultate« o kojima je bila riječ, on stoga mora razumijevati čovjeka »kroz« njegovu produktivnost, »kroz« njegovu materijalnu zainteresiranost, »kroz« njegove široko-potrošne potrebe. Ali, da ovo »kroz« doista znači i »kroz«, a ne samo »putem« ili pomoću!⁴⁵⁾

»Kulturna« politika, vodeći računa o potrebama čovjeka, može imati manje-više liberalne oblike, no ona može poput kapitalističke, stvoriti diktaturu koja je gora od otvorene jer je anonimna. Čovjek u faktičkom socijalizmu je dugo živio od *ideologijskih pseudopotreba* umjesto od duha: *asketizam je naplaćivan pseudotranscendencijom*. On u relevantnim socijalističkim zemljama danas prestaje biti asket. Pitanje nije, međutim, nipošto bezazleno, naprotiv odlučujuće: *što sada stoji pred njim — »kulturni sektor« ili duhovni bitak?*

»Konzumciono društvo« obiluje »kulturnim dobrima«, kratkotrajnim, brzopotrošnim, ono raspolaže mnoštvom »kulturnih« ime- na i naslova podjednake stalnosti, ono za velike ljude zna preko bestsellera razne vrste. Publicity nije sredstvo, ono je *stil*. Veliki ljudi duha, koji je prije svega danas svojevrsna *patnja zbog nedostatka duhovnog bitka*, ovim su stilom — koji toliko vole »angažirani« à la *Sartre*, novoadaptirani »konstruktivni kritičari« socijalizma à la *Schaff* — iskrivljeni i kada su doslovno navedeni, citirani. No, oni kao da sve više pripadaju prošlosti, ili se na brzu ruku kanoniziraju za života te postaju »kulturno« podnošljivi. *Tinova* svakodnevnja jadikovka na svoj način je strašnija danas nego kad smo ga viđali po birtijama, jer se danas različitim putevima uklapa u »kulturni sektor«. Dobro je ako se vidi da je danas strašnija! »Poludjele ptice« još uvijek lete. Dobro je, ako socijalizam bude našao mjesta za ovu vrst straha i pružio šansu za duhovnu ludost naspram racionalne, operacionalne gluposti koja se isplati i zato širi.

Duhovno biti, ne biti samo intelektualni ili manuelni radnik, ili oboje zajedno — *jedan čitav svijet se traži za to!* Obrat potreba i biti čovjeka na djelu! Samo socijalizam je put k ovom »duhovnom biti«, pod uvjetom da prozre »kulturni sektor« s njegovim »vrijednostima«-»dobra« i da čovjeku, a ne broju, masi, omogućiti da bude čovjek u svojoj jednostavnoj veličini koju nikakav ekstenzitet manipuliranja i gospodarenja ne može nadmašiti. Posljednje borbe u tom smislu, naravno, nisu izborene.

45) Na opasnost »ekonomizma« u »kulturi«, koja se može javiti u socijalističkoj konstelaciji, upozorio je nedavno G. Lukács u jednom intervjuu u *L'Unità* (od 28. VII 66): »Naravno, u kapitalizmu ona (»kulturna dobra« V. S.) imaju cijenu i prema tome se pretvaraju u robu... Pa ipak, socijalizam nije, ni u Staljinovom razdoblju, spontano slijedio tu tendenciju razvoja. Jedino u posljednje vrijeme pojavili su se naročito »progresivni« teoretičari — na sreću nisu naišli na znatniji odjek — koji žele učiniti »dohodnom« i »kulturnu proizvodnju.«

Pretpostavka za realizaciju *Marxovih* ideja na Zapadu bila bi sasvim druga osnovna (s obizorm na širinu) »superstruktura« nego što je postojeća. Nazivamo je »osnovna« jer se ovako i onako na njoj temelje i najviši oblici (filozofija, tzv. društvene znanosti, moral, »pogledi« itd, itd.). Riječ je o »masovnoj kulturi« Zapada. Stvarni, iako antihumani, učinak kapitalizma je stvaranje umjetnih potreba, relativnih potreba, »historijskih potreba« koje ostaju pri nivou »materijalne« proizvodnje. Izuzev specifičnih, više luksuznih dobara-roba s brзом prođom, očituje se »viša« konzumcija u zadovoljavanju onih »duhovnih« potreba kojih »dobra« podliježu industrijskoj proizvodnji. *Karl Marx*, kao čovjek zapadnjačke tradicije, nije mogao pretpostaviti potrebe »masovnog čovjeka« stvorenog modernim kapitalizmom. Ove potrebe su najveća antikomunistička i antihumanistička mobilizaciona poluga za manipuliranje »masama« protiv socijalizma. Borba u sferi tzv. »masovne kulture«, možda je, ako se ova razumije dovoljno povijesno promišljeno, najdalekosežnija antikapitalistička borba suvremenog svijeta.